

Asya Studies

Academic Social Studies / Akademik Sosyal Arařtırmalar
Year: 6 - Number: 20 p. 293-300, Summer 2022

Gerçeklik ve Kurgu Bağlamında Türkiye’de Realite Programlar: “Ütopya” Programı Örneği*

*Reality Programs in Turkey in the Context of Reality and Fiction:
The Example of the “Utopia” Program*

DOI: <https://doi.org/10.31455/asya.1116666>

Arařtırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliř Tarihi /
Article Arrival Date
14.05.2022

Makale Kabul Tarihi /
Article Accepted Date
20.06.2022

Makale Yayın Tarihi /
Article Publication Date
30.06.2022

Asya Studies

Tuğba Dinç

Yüksek Lisans Öğrencisi /

İstanbul Aydın Üniversitesi, Sosyal
Bilimler Enstitüsü, Televizyon ve Sinema
Anasanat Dalı,

tugbadinc1@stu.aydin.edu.tr

ORCID ID

<https://orcid.org/0000-0003-0961-399X>

* “COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” beyanları: Bu çalışma için herhangi bir çıkar çatışması bildirilmemiştir. Bu çalışma için etik kurul onayı gerekmemektedir.

Öz

Türkiye diğer ülkelere oranla televizyon ile daha geç tanışmış fakat buna rağmen toplum tarafından hızlıca bir şekilde benimsenmiştir. Gündelik hayatın en çok zaman geçirilen öğelerinin başında gelmiştir. Geniş hedef kitlelerine hitap eden televizyon yayıncılığı ülke içinde değişen siyasal ve ekonomik koşullar neticesinde toplumu eğlendiren bir araç haline almıştır. Uzun yıllar tek kanal yayıncılık anlayışıyla ilerleyen resmi bir kanalla yetinen Türk izleyici liberal yayıncılık sistemine geçtiğinde birçok içerik şekline de sahip olmuştur. 1990’lı yıllara kadar süren TRT’nin tek kanal tekeli özel televizyon yayını yapan kanalların ortaya çıkmasıyla son bulmuştur. 1990’ların ikinci yarısından itibaren ise Türk televizyonlarında yayın içeriklerinde türsel çeşitlilik hızla artmıştır. Bu doğrultuda kanal sahipleri içerik üretme veya içerik uyarlama yoluna gitmiştir. Talk showlar, tartışma programları, magazin kuşağı, müzik programları çeşitliliği, reality showlar gibi türler ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan bu program türleri zamanla izleyici tarafından ilgiyle izlenir bir hale gelmiştir. Araştırmanın konusu olan ralite programları ülkemizde 2000’li yıllarda popülaritesini artırmış ve halk tarafından beğeniyle takip edilen yapımlar olmuştur. Ayrıca realite türü programlar, gerçeklik unsurunu ön planda tutan ve bunun yanında eğlence de içeren kurguya oldukça az yer vermeye özen gösteren yapımlar olması sebebiyle de oldukça geniş bir hedef kitleye sahip yapımlardır. Bu çalışmada program türleri arasında önemli bir yere sahip olan realite program formatına örnek olan ve Türkiye’de en uzun süreli yayın yaparak bir ilke imza atan “Ütopya” programı incelenmiştir. Program kapsamında realite şovlardaki gerçeklik olgusu, sıradan insanların hayatlarının seyir nesnesi hâline gelmesi bu bağlamda ortaya çıkan ünlü olma sisteminin nasıl kurulduğu ve buna bağlı olarak ortaya çıkan hayran kültürü ve ekran önünde olma olgusu irdelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Televizyon, Realite, Ütopya, Medya

Abstract

Turkey met with television later than other countries, but despite this, it was quickly adopted by the society. It has become one of the most spent elements of daily life. Television broadcasting, which appeals to wide audiences, has become a means of entertaining the society as a result of the changing political and economic conditions in the country. The Turkish audience, who had been content with an official channel that progressed with a single-channel broadcasting approach for many years, had many content forms when they switched to the liberal broadcasting system. TRT’s single-channel monopoly, which lasted until the 1990s in Turkey, ended with the emergence of private television channels. Since the second half of the 1990s, the genre diversity in the broadcast content of Turkish television has increased rapidly. In this direction, channel owners have chosen to produce or adapt content. Types such as talk shows, discussion programs, magazine programs, variety of music programs, and reality shows have emerged. These emerging types of programs have come to be watched with interest by the audience over time. The reality programs, which are the subject of the research, increased their popularity in our country in the 2000s and became the productions followed with admiration by the public. In addition, reality-type programs are productions that have a very wide target audience, as they are productions that prioritize the element of reality and also pay little attention to fiction, which also includes entertainment.

Keywords: Television, Reality, Ütopya, Media

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Kerimov, R. (2022). Gerçeklik ve Kurgu Bağlamında Türkiye’de Realite Programlar: “Ütopya” Programı Örneği. *Asya Studies-Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar*, 6(20), 293-300.

GİRİŞ

Geleneksel bir medya aracı olan televizyon geniş bir izleyici kitlesini bir arada tutabilen bir kitle iletişim aracıdır. Türkiye’ye gelişinin ilk yıllarından günümüze kadar ki süreçte toplum tarafından ilgiyle karşılanmış ve geniş bir hedef kitleye sahip olmuştur. 1990’lı yıllar Türk televizyon tarihi açısından oldukça önemlidir. Çünkü tek kanal yönetimi yerini özel televizyon kanallarına bırakmıştır. Bu da yeni formatların televizyon kanallarında yerini almasını sağlamıştır. Talk showlar, magazin programları, spor programları, dramalar ve realite programları gibi türler gerçek televizyon programı adı altında bu dönemde izleyiciye sunulmuş ve şöhret kazanmıştır. Bu tür programlar çoğu zaman yurt dışı formatları ile örtüşse de Türkiye’deki izleyici kitlesinin duygu dünyasını ele geçiren ve özgün bir şekil alan başarılı programlar da ortaya konulmuştur.

“Bu program türleri, kendine mahsus bir gerçekliği inşa ederken aynı zamanda toplumsal hayatı da gerçeklik boyutunda etkilemektedir. Nitekim programda olup bitenlerin organik yaşamla kurduğu bağı sürdürmesi, realite televizyonculuktaki gerçekliğin, ekranların sınırlarını aşmasına neden olmaktadır.” (Elitaş ve Keskin, 2019: 3).

Çalışmanın konusu olan realite program türünün Türk televizyon tarihi incelendiğinde 90’lı yıllarda ortaya çıkmış realite programı adı altında; Söz Fato’da, Sıcağı Sıcağına, Teksoy Görevde gibi yapımların başta geldiği görülmektedir. 2001 yılına gelindiğinde ise bir Avusturya yapımı olan Taxi Orange’m ve Big Brother’ın karışımı yerli uyarlama Biri Bizi Gözetliyor (BBG), Türk yapım şirketi Sinevizyon’un projesi olarak Show TV’de yayınlanmıştır. Zaman içerisinde popüleritesini arttırarak yayınlandığı kanallara reyting sağlamıştır. Toplum tarafından ilgiyle izlenen ve geniş bir hedef kitlesine sahip olan bu program türü yıllar içerisinde hemen hemen her kanalın program akışında yerini almıştır. Bunların en popüler olanları sırasıyla şöyledir: BBG (uzun yıllar devam etmiştir), Popstar, Akademi Türkiye, Ben Bilmem Eşim Bilir, Yaparsın Aşkim, Survivor, Ütopya, Big Brother gibi birçok format yayın hayatını sürdürmüştür.

Realite programlar, yayınlandığı her dönem ilgiyle izlenen ve kanalların en büyük reklam pastasına sahip olduğu türlerdir. İçeriksel anlamda birbirlerinden farklı isim ve tarzlarda izleyiciye sunulsa da benzer bir kurgusal mantık ışığında işlenmektedir. Bu formatlar belirli bir sosyal gerçeklik oluşturmaktadır. Bu doğrultuda da gerçeği bir kurgu üzerinden var etmektedir. *“Çünkü televizyon dünyasında hiçbir olay gelişigüzel yansıtılmamakta ve hiçbir fail bulunduğu konuma tesadüfen yerleşmemektedir. Dolayısıyla programların gerçekle olan bağı kadar, bu bağı nasıl kurduğu da dikkat edilmesi gereken noktalardan biridir. İzleyiciler ekrana yansıyan bir gerçekliği seyredirken, olayın mekan-kişi ekseninde nasıl kurgulandığı, o programın niteliğini ve varlık gerekçelerini vermektedir.”* (Elitaş ve Keskin, 2019: 3).

Son dönem televizyon yayıncılığında program türleri arasında popülerlik kazanan ve geniş bir hedef kitleye sahip olan yemek, sağlık, yaşam ve yarışma programları realite program türü adı altında oldukça ilgi çekici ve tartışma yaratan formatları oluşturmaktadırlar. İzleyiciye sunulan bu program türleri, kendine ait bir gerçeklik inşa ederken aynı zamanda topluma da yeni bir gerçeklik kazanmaları adına etkilemektedir.

Bu çalışmada Türkiye’deki realite programların gerçeklik ve kurgu bağlamında nasıl inşa edildiği Tv8 kanalında yayınlanmış “Ütopya” programı üzerinden incelenerek bu doğrultuda izleyiciye gerçeklik olgusunun ne denli yansıtıldığı ve kurgusal anlamda nasıl bir süreçten geçtiği irdelenecektir. Ayrıca araştırmada yarışmacıların kendi kimlikleri dışında edindikleri tele-kimlikler ve koşullar içinde yaşadıkları değişimler söylem analizi yöntemi kullanılarak programda var olan teknik konular, programın estetik unsurlarından ziyade programın diyalogları, akışı ve iletişim kodları üzerinden yanıt arayacaktır. Bu bağlamda çalışma realite programlarının kurgulanan gerçeklik bağlamında nasıl işlendiği ve izleyiciye nasıl aktarıldığı ve gerçekliğin kurgusal tarafının incelenmesi açısından önemlidir.

“ÜTOPYA” KURGULANAN GERÇEKLİK!

“Bu bir oyun değil. Ütopya: Hayatın ta kendisi! Sadece gerçekleri göreceksiniz.”

Ütopya tanıtımından

Ütopya, bilindiği üzere aslında olmayan tasarlanmış ideal toplumlar için kullanılan bir terimdir. “Mükemmel olan” *eu* ve “yer/toprak/ülke” anlamındaki *topos* sözcüklerinden türemiştir (www.wikipedia.org).

TV8 yapımı olan “Ütopya” reality show programı 29 Ekim 2014 yılında yayın hayatına başlayıp 20 Eylül 2015 tarihinde final yapmıştır. Program şu tanıtım metniyle o dönem oldukça ilgi çekmiştir *“15 kişinin hayallerindeki yaşamı kurmak için hayatlarını geride bırakarak Ütopya’ya girecek... Her şeye sıfırdan başlayan yarışmacılar, kendi yaşam alanlarını oluşturmak için mücadele edecek... Kadın, erkek 15 yarışmacı, hayatta kalabilmek için kuralları kendileri koyacak; kendi düzenlerini yaratacak. Yepyeni bir hayata başlamaya cesaretiniz var mı?”*

Yayınlanan ilk tanıtım videosuyla yeni bir formatın varlığının izleyiciye kazandırılacağı hissi, realite programlar açısından heyecan verici olmuştur. Şöyle ki format sahibi Acun Ilıcalı da program yayına

girdiğinde verdiği röportajında ortaya çıkan programın içinde biraz daha şekilleneceğinden ve yayın sonlandırma tarihinin belirsiz olduğundan bahsetmektedir. Farklı kültür ve gelir gruplarından olan 15 yarışmacının Polenezköy’de büyük bir alanı kaplayan hangarın içinde yaşamlarını sürdürüp geçimlerini çiftlik içindeki kaynakları kullanarak sağlayacakları bu formatta birçok konu belirsiz bırakılmıştır. Burada yaşamlarını sürdürmeleri için onlara verilen koşullar konfor alanlarının oldukça dışındadır. 2 inek, birkaç tavuk, ısınmak için kırmaları gereken odunlar, suya sahip olmak için kuyu, tarım arazisi ve birçok zor şartla sağlanacak fonksiyonlar bunların hepsini emek sarf ederek yapmaları gerekmektedir. Ayrıca geçimlerini sağlamak için haftada bir yarışmaya gelecek olan misafirlere buradaki imkânları ve el becerileri dâhilinde çıkartıkları ürünlerin satacaklardır. Sağlanan bu kazançla da gıda alışverişi yapabileceklerdir.

“Ütopya” programının sonunda yarışmacılar ne kazanacaklar? Bu sorunun cevabı ise bir bilinmezdir. Yarışma boyunca kazanılan parayı, finalde birinci olan kişi alacaktır. Bu para belki 1 milyon TL belki de 500 bin TL olacaktır. Bir başka tahmin edilen ihtimal ise kazandıkları tüm para yarışma içinde harcanacak ve yarışmayı kazanana hiç para kalmayacaktır. Bu içerikle başlayan yarışma programının bir diğer odak noktası ise şüphesiz 15 kişinin bir hangarda nasıl bir yaşam süreceği düşüncesi olmuştur. Bu doğrultuda yarışmacılar yaşamsal bir düzen sağlamak adına bireysel mi yoksa grup halinde mi koşullara uyum sağlayacak? Sorusu yarışmanın izleyici tarafından merak unsuru uyandıran bir diğer özelliğini oluşturmaktadır.

Program yayın hayatına başladığı ilk gün, yaşanılacak araziye ve bir arada yaşayacak 15 yarışmacıyı izleyiciye tanıtmaktadır. Değişik iş kolu, gelir düzeyi ve statüdeki bir grup insanın yaşayacağı hangar hayatı izleyiciler kadar yarışmacılar için de sürpriz bir yaşam alanı olacağı ilk bölümden ekrana yansımıştır. Toplumun neredeyse her kesiminden insanın yarışmada yer alması ve bir arada yaşam süreceği olması sosyolojik bir deney niteliğinde gözler önüne serilmiştir. Realite programlarına katılım gösteren yarışmacılar gelişigüzel bir şekilde seçilmeyip belirli bir mülakattan geçtikten sonra yarışma içeriğinde bir denge oluşturacak şekilde belirlenmektedir. Yarışma içerisinde yer alan bireylerin izleyicinin empati kuracağı, hayranlık göstereceği, kahraman ve anti kahraman oluşturacağı bir denge sağlanmak durumundadır. Burada tıpkı dramalarda olduğu gibi belirli bir karakter çatısı oluşturulmakta ve böylece hikâye dengesi sağlanmaktadır. Ütopya programına katılan yarışmacı profili incelendiğinde bu kuralın geçerli olduğu görülmektedir. İncelenen yarışmacıların meslek ve yaş grubu çeşitliliği bu durumu sağlayan etkenlerin başında gelmektedir.

Seçilen yarışmacıların arasında adından söz ettiren bireylerin profil özellikleri Ütopya yarışmacı sayfasında şöyle belirtilmiştir:

Abidin Özşahin, 37 yaşında müzisyenlik yapmaktadır; Türkan Gözcü, 53 yaşında, emekli kütüphanecidir; Murat Rışvan, 37 yaşında, elektronik teknisyenliği yapmaktadır; Kurretülayn Matur, 25 yaşında, oyunculuk yapmaktadır. Son ikiye kalarak ödül için yarışan iki yarışmacıdan Semih Öztürk, 25 yaşında ve öğrencidir. Yarışmanın birincisi olan Tuncay Kes ise 26 yaşında ve dağcılık eğitimciliği yapmaktadır (<https://tr.wikipedia.org>).

Realite programlar kapsamında ele alınan Ütopya programı da tıpkı diğer programlar gibi belirli ölçüde bir kompozisyon mantığı oluşturmaktadır. Bu nedenle program içindeki her bireyin toplumda yer aldığı rolü ve aynı zamanda programa özgü bir kimliği temsil ettiği görülmektedir. Çünkü bireyler orada hem gerçek toplumsal kimlikleri ile hem de programın onlara kazandırdığı tele-toplumsal kimliklerle var olmaktadır. Çoğu zaman ise yarışmacılar buldukları ortama alıştıktan sonra programın onlara kazandırdığı tele-toplumsal kimliklerinin gerçek kimliklerinin önüne geçtiği görülmektedir. Bu doğrultuda program incelendiğinde ilk gün yarışmada yerini alan bireylerin son güne kadar ki tutum ve davranışlarının ne denli bir değişime uğradığı görülmektedir. Bu değişim sonucunda gerçek kimliklerinin önüne geçen tele- kimliklerinin oluştuğu söylenebilmektedir. Türkiye’de 24 saat canlı izlenebilen bir platformda yer almak ve her geçen gün popülaritesinin arttığına yarışmaya gelen misafirler sayesinde şahit olan bir grup yarışmacının gün geçtikçe değişen ve gelişen tavırlarının olması belki de olası bir sonuç niteliğinde değerlendirilebilmektedir.

Yarışmanın detayları incelendiğinde şartlara uyum sağlayıp konfor alanlarını yeniden oluşturan yarışmacıların fikir ayrılıkları da yaşandığı görülmektedir. Örneğin; yarışmanın başladığı birinci bölüm akışında ilk gecenin ardından yapılan toplantıda konuşulan konular toplu halde yaşamının kuralları, yemek ve bulaşık ortak düzeni, kadın-erkek arasındaki iş bölümü ve geçimlerini sağlamak adına onlara verilen iki inekten birini satma düşüncesi olduğu görülmektedir. Burada yaşanan fikir ayrılıkları incelendiğinde tıpkı bir aile içinde tartışılan konular ya da birlikte yaşayan insanların anlaşamaması gibi hayatın doğal akışına benzer şeylerin yaşandığına tanık olunmaktadır.

Her biri farklı sosyal statüde olan yarışmacıların birlikte bir yaşam sürmesinin zorluğunu her geçen gün daha net bir tartışma ve fikir ayrılığıyla ortaya çıkarken format gereği yapılan elemelerde de elenecek kişiyi fikir ayrılıklarının daha çok yaşandığı ve istenmeyen diye tabir edilen kişilerden seçmektedirler. Yarışmada 50. Bölümlere gelindiğinde birbirleriyle anlaşan kişiler belirli bir alanda yaşamlarını sürdürerek kendi içlerinde bir ayrım yaşamışlardır. Hangar içinde belirlenen bölümler onların yaşam alanlarına çevrilirken

iki grup da bu alanlara izinsiz girememektedir. Tek Taş grubu ve Cafe grubu adı altında ortaya çıkan bu iki topluluk kendi içlerinde farklı bir yönetim şekline sahip olmaktadır. Tek Taş grubunda daha çok Semih'in kararlarıyla ilerleyen geçim koşulları benimsenirken Cafe grubu daha demokratik herkesin fikrinin alındığı ve oylamayla karar gidilen bir şekilde yönetilmektedir. Burada ilk etapta yer alan insan profilleri incelendiğinde aslında toplumsal olarak her iki grupta da yer alan bireylerin kişilik özellikleri ve yaşam tarzlarının bu yatkinliğe sebep olduğu düşünülmektedir. Şöyle ki Semih Öztürk adlı yarışmacının grubuna dâhil olan üyelerin sosyal statü ve kültürel birikimleri doğrultusunda gözlemlendiklerinde bir yönetici tarafından idareye uygun kişiler oldukları söyleyebilmek mümkündür. Tuncay Kes adlı yarışmacının grubunda olanların ise bağımsızlıklarına daha düşkün ve daha baskın karakterde kişilerden oluştuğu gözlemlenmiştir. Bu doğrultuda yarışma devam ederken de eleme ile giden kişinin yerine gelen yeni kişi de programı izleme şansına sahip olduğu için tercihini kendine en uygun tarafı seçerek yapmaktadır. Ancak dışarıdan gelen etkileşimler ve edilinen tele- kimlikler adayların duruş ve düşüncelerini etkilemektedir. Örneğin; yarışmaya bir ay sonra dahil olan Tek Taş grubunda yer alan Abidin zamanla kazandı popülarite ve dışarıdan gelen fikirler doğrultusunda karar değiştirerek üçüncü bir grup oluşturmaya karar vermiştir. Yer aldığı gruptan ayrıldığı için var olan iki grubun üye sayısı böylece eşitlenmiştir. Stratejik bir hamle yaptığını düşünerek önce ayrıldığı grubu gidip eleme zamanı onlardan birini yazmayacağı sözünü vermiştir. Programın bir diğer yayınlanan bölümde ise Cafe grubuna giderek Tek Taş grubundan Kuretülâyın'ı yazacağını onların da destek olmasını ve oy çokluğuyla gönderilmesini istediğini söylemiştir. Abidin'in bu iki tarafa da yaptığı yalan beyanı oy gününe kadar Tek Taş grubunu lideri Semih tarafından fark edilmiştir. Bu durum karşısında grupların birleşmesini sağlamış ve Abidin'i oy çokluğu ile yarışma dilince belirledikleri "eleme potasına" yerleştirmişlerdir. İncelenen diyaloglar da gösteriyor ki realite programları tıpkı eleştirmenlerin araştırmalarında yer verdiği gibi kendi kurgusal gerçeği yaratmaktadır. Tıpkı toplumun doğal yaşamı içinde yer aldığı koşullarda da yaşanan ikili oyunlar realite programlarda da yerini almaktadır. Ancak burada izlenirlik payı ve dışarıdan alınan tavsiye ve yorumlarla oluşan tele-kimlikler gerçek yaşamın aksine adayların yeni bir kimlik edinmesini sağlamaktadır.

Bir başka örnek ele alacak olursak; Tek Taş grubunun daimi üyesi olarak görülen Türkan adlı yarışmacının program içindeki tutumunu dikkatli incelemek yarışma adaylarının olaylar karşısındaki davranışlarının doğal ya da yarışma kaynaklı olduğu gerçeğinin iç içe olduğu gösterecektir. Programa katıldığı ilk 10 günde oy çokluğunu eline alan Türkan, Tek taş grubunun üyesi olduktan sonra popülaritesini daha da artırarak oylama da yüksek puan almaktadır. Türkan, her işe yetişen ve yardımsever bir kimlikle Anadolu kadını imajı oluşturan ve aynı zamanda emekli muhasebecidir. Halkın kendinle özdeşleştirdiği bir karakter olabilecek özellikleri barındırmaktadır. Ancak rakabet ortamı artıp yarışmadaki kişi sayısı azaldıkça Türkan var olduğu grupta tartışma yaratıp, bireysel bir tavır takınarak gruptan ayrılma kararı almıştır. İzleyici tarafından yardımseverliği ile tanınan ve aldığı oy oranına güvenerek bireysel hareket etmeye karar veren Türkan yapılan ilk elemelerde halk tarafından oy oranlarının düştüğü gerçeği ile yüzleşmiştir. Buradan hareketle görülmektedir ki halk tarafından gerçek kimliklerini kaybeden ve rakebet hırsına kapılan kişiler verilen oyların düşmesiyle bir çeşit ceza yöntemi uygulamaktadır. İzleyicinin istediği kendinden benzerlik bulduğu kişileri desteklemek ve onların davranışlarını ve tutumlarını takip ederek yarışmadaki gidişatlarına bir anlamda yön vermektir.

Yarışmada geçen bu örnekler ve diyaloglarda görülmektedir ki, yarışmacılar içindeki buldukları koşullar ve rekabet gereği kendi kimlikleri dışında davranışlarda da bulunmaktadır. Ancak yarışmanın formatı gereği üretim ve eğitim içeren konulara da yer verilmektedir. Şöyle ki programa katılım gösteren sbireylerin önceden edindikleri mesleki eğilimleri ya da hobileri gereği el işçiliği ya da sanatsal bir yönü ile program içinde meşgul olmaktadır. Yarışmanın birinci olan Tuncay, Heykeltraş ve resim çalışmaları yapmakta aynı zaman da ise gitar çalıp şarkı söylemektedir. Türkan, inek sağıp, çiftlik işleri ile uğraşmaktadır. Kurretülâyın takı tasarımı yapıp ürünlerini belirli zamanda hangarı ziyaret eden izleyicilere satmaktadır. Bunun dışında izleyiciye de katkı sağlayabilecek tiyatro eğitimleri ve diksiyon dersleri yarışmacılar tarafından akışın bir parçası olarak sunulmaktadır.

Ütopya, diğer programların aksine gerçeklik/sahicilik yönü ağır basan bir proje olarak nitelendirilebilir. 11 ay gibi uzun soluklu bir yapım olması itibarıyla içerideki yaşamların kameraya oynama ya da oyunculuk yapmak adına belirli bir role bürünmelerini güçleştiren bir durumdur. Fakat yine de sıradan olan bir bireyin zaman içinde popülarite kazanması ve hayran kitlelerinin oluşması onların gerçek hayatlarında verecekleri tepki ve hareketlerin dışına çıkmalarını da sebebiyet vermektedir. Bunun cevabını net bir doğrultuda vermek biraz güçtür. Çünkü realite programlar özü itibarıyla sıradan insanların içinde bulunduğu ve gündelik hayatlarını ya da sorunlarını konu alan bir program türüdür. Bu doğrultuda koşullar içinde gündelik yaşamlarında bile değişim yaşayan insanların bu gibi bir yarışma programında yeni bir kimlik edinmeleri oldukça olasıdır. Burada Göker'in realite programlar için yaptığı tanım bunu doğrular niteliktedir:

"Realite programlar özü itibarıyla yaşamı temsil etme çabası içerisinde olan, sıradan insanları ve onların etkileşimsel yaşamlarını konu edinen ve çoğu zaman gündelik rutinler etrafında şekillenen bir anlatıya

sahtidir. Bu anlatının, programlara katılan bireylere ve bunlarla yakından ilgilenen izleyici kitlesine sunduğu vaatler ise gerçeklik algusu çerçevesinde şekillenmektedir.” (Göker, 2015: 272).

John Ellis’e göre ise televizyonda görüntünün doğrudan oluşu ona aracısız iletildiği etkisi de sağlamaktadır. Bu sayede izleyici televizyondakilerle bir aradaymış gibi samimi bir ilişki içerisinde (Kaplan, 1992: 1). Televizyonda sağlanan bu gerçeklik hissi anlatı ve metin dilinin anlatılan öykü zamanıyla gerçek zaman algısının neredeyse aynı verilmesiyle oluşturulmaktadır. Böylece izleyicinin yaşanan olayın sanki o an yaşanmış gibi olduğunu algılaması sağlanmaktadır.

REALİTE PROGRAMLAR KURGUSAL GERÇEKLIK

Bir başka yer verilmesi gereken konu ise kurgusal aşamanın gerçeklik üzerinde nasıl bir etkiye sebep olduğudur. Geleneksel medyada yayınlanan her program ve içerik belirli bir kurgu aşamasından geçmektedir. Çünkü hiçbir çekim sınırsız ve kesintisiz olarak izleyiciye aktarılamamaktadır. Ayrıca programı destekleyici unsurların kurgu sırasında eklenmesi, içeriğin anlatım ve anlam değerine de katkı sağlamaktadır. Program türlerine göre müzik, dış ses, efekt gibi eklentiler projenin altyapısına uygun şekilde kurgu sırasında gerçekleştirilmektedir. Bu bağlamda çalışmanın konusu olan Ütopya programı ele alındığında belirli bir zaman çerçevesi doğrultusunda süre ayarlanmakta olup program içerisinde editörler ve yayıncılar tarafından önemli görülen görüntüler belirlenerek belli bir sıralama ile birbirine bağlanmaktadır. Dış ses sayesinde ise programın genel bir değerlendirilmesi yapıp gündelik yaşanan olaylar belirli bir akış doğrultusunda izleyiciye aktarılmaktadır. Burada yapılan, programın içeriğindeki gidişata bir yönlendirme niteliğinde değildir. Ancak izleyiciyi seçilen görüntüler doğrultusunda bir olguya yönlendirmek mümkündür. Gerçeklik ve kurgulanan gerçeklik bu gibi yapılarda iç içe geçmiş durumdadır. Çünkü bu programların en temel iddiası ve vaatlerinden biri, yaşamın televizyon ekranına olanca gerçekliği ve çıplaklığı ile yansıtacağı yönündedir. Ütopya’nın da izleyiciye vaadi ve sunduğu yayın politikası bu doğrultudadır. Yarışmacılar da yaşamlarını kameralar orada yokmuşçasına yaşayarak bu politikaya katkı sağlamaktadırlar. Böylece izleyici sanki bir evin odasını izliyormuş hissine kapılarak sahicilik algısını hisseder. Baudrillard’ın (2005: 51) ifadeleriyle belirtilecek olunursa “Sanki biz orada değiliz gibi söyleyle, sanki siz oradaymışsınız gibi sözü aynı anlama gelmektedir. Zaten yirmi milyon seyirciyi baştan çıkararak şey de işte bu paradoks, bu ütopya’dır.”

Bir diğer olgu ise bu program içerisinde yer alan bireylerin “gerçek” olayların akış içinde kendiliğinden oluşması fakat mekânın kurgusal olmasıdır. Sıradan bir grup insanın arasında ortaya çıkan tartışma ya da uyum biçimlerinin önceden varsayılmaz olması, bireylerin karakter özelliklerinin olayların seyri için etkili olması, önceden yazılan bir diyalog ya da senaryo içermiyor oluşu yaşanan ve ortaya çıkan olayların gerçek olduğuna dair önemli bir kanıt içermektedir.

“Ancak, kameraların yok sayıldığı gerçeğinin dışında, programların çekildiği mekânların önceden tasarlanmış ve kurgulanmış olması gerçekliğin hipergerçekliğe dönüşmesine neden olmaktadır. Niedzwiecki’nin (2010) tabiriyle; “Realite programlar, sahte koşullarda gerçek insanların ne tür tepkiler vereceğiyle ilgileniyor.” (Göker, 2015: 268).

Ütopya programında da yaratılan bu sahte koşullar (hangar, çiftlik hayatı, kendi alanlarını inşa etmeleri gerekmesi) bir tür sosyal-psikolojik deneylerin insanlar üzerinde gerçekleştirilmesine imkân sağlamaktadır. Bireylerin bu mekânsal koşullara uyum sağlaması zorunlu kılınmaktadır. Bu nedenle de aslında kendinden geliyor gibi görünen birçok davranışın altında bunun yapılmasına sebebiyet veren yönlendirici sahte mekanlar ve sosyal koşullar yer almaktadır. Bunun da kendiliğinden oluştuğu düşünülen gerçekliğin inşasında önemli bir yeri olduğu yadsınamaz bir durumdur.

Seçilen yarışmacıların sosyokültürel kimlikleri de göz önünde bulundurulduğunda yarışma içerisinde oluşan, gelişen olaylarda dolaylı yönden bir yönlendirme değil belki ama koşullar sonucu oluşan sonuçlar çıktığı izlenimi doğmaktadır.

Jean Baudrillard’ın realite programlar üzerindeki tezi de bu düşünceyi destekler nitelikte görünmektedir. Baudrillard, televizyon ve hayatın suretinin iç içe geçtiğini ve artık gerçekle yaratılan gerçekliğin iç içe girdiğini savunmaktadır. Programlarda gerçekleşmekte olan olayların zaman algısı karmaşı yarattığını ve ekranın sanal bir dünyaya dönüştüğünü ileri sürmektedir (Baudrillard, 2001: 129). Bu doğrultuda realite programların gerçek yaşamdan anlar sunarken diğer yandan da sağlanan sanal ortamla yeni bir gerçeklik yaratmaktadır.

HAYRAN KÜLTÜRÜ VE EKİRAN ÖNÜNDE OLMA ARZUSU

Realite programlar, izleyicilerin sürekli ekranda görmeye alışık olduğu ünlü kişiler dışında sıradan insanların rol aldıkları yapımlardır. Böylece izleyicilerin kendi meşhur starını üretme gibi bir algusu oluşmaktadır. Nadiren de olsa ünlü yüzler bu tarz yapımlar içinde yerini alsın da (Ütopya programında Popstar birincisi olan Abidin’in yer alması) yine de sıradan olmayan birey de bu yapımlarda doğal yaşamlarını izleyiciye sunmaktadır. Bu durum da yapımların mantığını desteklemektedir.

Gözetlemenin ve gözetilenin cazibesi bu tür yapımlarda yer almak isteyen bireylerin sayısını çoğaltmaktadır. Popüler kültürün bir parçası olmak, hayranlara sahip olmak ve sonucunda genelgeçer de olsa bir ün, belki biraz para elde etme arzusu öncelikle genç bireylerin yolunun realite programlara çıkmasını sağlamaktadır.

Türk kültüründe realite programların ilk yükselişe geçtiği dönem ise 2001 yılında Show TV kanalında yayın hayatına başlayan Avusturya yapımı olan “Taxi Orange” programından uyarlanarak hazırlanan “Biri Bizi Gözetliyor” formatı ile olmuştur. Bu program sayesinde 24 saat izlenen bir yayın gerçekleştirilerek gerçek yaşamlarını ekranda yaşayarak izleyici tarafından ilgiyle karşılanmak ve popülerlik kazanmak isteyen bir kitle ortaya çıkması sağlanmıştır.

“Biri Bizi Gözetliyor” programı da tıpkı çalışmanın konusu olan “Ütopya” yarışması gibi katılımcılarını değişik meslek, eğitim düzeyi ve yaş aralığında seçmektedir. Bu sayede toplumun her kesimine hitap eden ve karşıt görüşlerin yaşanmasına sebebiyet verilen bir durum oluşturulmak istenmiştir. Ancak bu programda Ütopya gibi bireyin kendi benliğini öne koyma çabasının dışında, dış etmenler tarafından etki altına alınması istenmiştir. Böylece istenile çatışmanın kurulması daha kolay sağlanmıştır. Örneğin; programda batı-doğu karşıtlığı yaratılmak istenmiştir. Bunun üzerine yüksek eğitim seviyesine sahip bir yarışmacının karşısındaki diğer yarışmacıyı “kültürel sermayeden yoksun” olmakla yargılaması, program yapımcıları tarafından “Doğulu olmak” anlamına geldiği şekilde kurgulanarak karşıt bir algı yaratılmasını sağlamıştır (Yıldırım, 2007).

Realite programları, Türkiye televizyonlarında yer almaya başladığı günden bu yana aynı benzer format içerikleri ve içerik yapılarıyla yayın hayatlarına devam etmektedirler. Bu araştırmada yer alan Ütopya programının popüler beş yarışmacısı incelendiğinde realite programlara katılan bireylerin her kesimden olabileceği gerçeği tıpkı benzeri programlarda olduğu gibi burada da ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki yarışmanın birincisi Tuncay Kes (26), Mersin’de yaşayan Üniversite mezunu aynı zamanda heykeltıraşlık ve müzisyenlik yeteneği olan bir yarışmacıdır. Yarışmanın ikincisi Semih Öztürk (25), üniversite mezunu, sosyoloji meraklısı biridir. Kurretülâyn Matur (25), oyuncu iken Murat Rışvan (37), elektronikçidir. Türkan Gözcü (53), emekli kütüphanecidir. Tüm bu kültürleri bir araya getiren tek bir amaçtır: Yeni bir hayat, yeni bir kimlik ve tanınma hevesi. İzleyicinin kendisiyle bağ kurduğu ya da anti bir kahraman olarak gördüğü bireyler toplum tarafından tanınıp yarışma boyunca bir şöhrete kavuşmaktadır. Seyircinin bu yapımlara olan ilgisi ise çoğu zaman interaktif katılım sağlayabildiği ve gündelik yaşam yorgunluğunu ekran karşısında yarışmacıyla empati yaparak atmasıdır. Ütopya’nın haftanın belirli günleri ziyaretçi kabul ederek yarışmacıyla izleyiciyi bir araya getirmesi izlenirlik ve popülerlik ağını arttırmıştır. Yarışmacıların ürettiği ürünlere sahip olmak ve onlarla fotoğraf çekilmek için onlarca yol gelen ziyaretçiler çoğu zaman sevdikleri yarışmacılarla sohbet ederek onlara taktikler vermekteler. Bu da yarışmacının dışarıdan bir gözün onları nasıl gördüğünü bilmesine ve popüleritesini daha iyi artırmanın yollarını aramasına yardımcı olmaktadır.

Ütopya da incelenen birçok televizyon yapımında olduğu gibi iki rakip üzerinden ilerleyen bir çıtaya sahip olmuştur. Tuncay ve Semih taraftarı olarak ikiye ayrılan gruplar, adlarına açılan sosyal medya sayfaları ve oy hesapları kurulmuştur. Bu durum yarışmacılar tarafından da bilindiği için onlar da kendi aralarında bir güç savaşına girerek yarışma boyunca bu rakip duygusunu başarıyla kullanmışlardır. Yukarıda da sözü geçtiği gibi realite programlardaki dış etkenler “gerçeklik” olgusunun yönlenmesine sebebiyet vermektedir. Yapımcı bu durumda popüler kültüre destek sağlarken aynı zamanda kazandığı bu rekabet olgusundan da reyting sağlamaktadır. Bu doğrultuda söylenebilir ki bu programlara katılan kişilerin, program süresince ve program sonrasında yaşamlarının değişiklik göstermesi kaçınılmaz bir gerçektir. Yarışma içerisinde gelişen toplumsal etkileşim yarışmacının program sonrası hayatında da belirleyici bir gerçekliğe dönüşebilir. Örneğin; Ütopya’nın birincisi Tuncay Kes olmuşken ikinci olan fakat daha çok popüleritesini kullanan Semih Öztürk sonrasında aynı kanalda yayınlanan “Survivor” programına katılmıştır. Uzun bir süre TV8 ekranlarında yayınlanan “Survivor Panorama” programında moderatörlük yapmıştır. Burada düşündürten, yarışmaya katılan her birey kendi hayallerini gerçekleştirmek adına bu doğrultuda kolaylık sağlayacağı geleneksel medya içerisinde yer alarak şöhret, para ya da kendini çevresine ve kendisine ispatlama arzusuyla bu yapımlara katılmalarıdır. Her biri yarışmadayken, popüler kültürün bir parçasıyken program sonrasında yaşamlarına geri dönüp onlara kazandırdığı ya da kaybettiği hislerle toplumun bir parçası olmaya devam etmektedirler.

Realite programlar türü itibarıyla sıradan insanların sıradan ilişkilerini ekrana getirirken bir biçime de sokmaktadır. Sıradan bireylerin yaşantılarının ekrana gelmesi bir mizansen de gerçekleştirir. Bu sayede izleyiciyi hem anlamın üreticisi hem yorumlayıcısı olarak adlandırmak olasıdır. Bu anlamda televizyon ekranlarında yayınlanan diğer türler de realite programındaki algıyı ve anlatı biçimini kendi formlarına uygulayarak benzer bir izlenirlik oranı elde etme gayesinde dirler.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Realite programlar içeriğiyle yaşamı temsil etmeyi hedefleyen, sıradan insanların birlikte yaşamlarını konu alan ve çoğunlukla gündelik hayatları üzerinden şekillenen bir anlatıya sahiptir. Bu yapımların programda yer alan yarışmacılara ve izleyiciye sunduğu vaat ise tüm bunların gerçeklik olgusu içerisinde şekillenmesidir. Bu değerlendirme neticesinde 2000’li yıllar itibarıyla bu format adı altında birçok yapımın var olduğu görülmüştür. Bu çalışmada incelenen Ütopya realite programı da aynı söylemle yola çıkmış bir format olmuştur. Türk televizyonlarında 2014-2015 yılları arasında 11 ayı aşkın bir süre yayın hayatına devam ederek popülaritesini sürdürmüş ve birçok yarışmacıyı içinde barındırmıştır. Formatı gereği bireyselliğin ön planda olduğu bir yarışma gibi görünse de yarışmacıların toplumsal kimlikleri ve kültürleri onları gruplaşmaya ve kapitalist bir sistemle yaşamlarını sürdürmeye itmiştir. Bu bağlamda değerlendirilen yarışma formatları ve realite programaları üzerine yapılan literatür taraması sonucunda çalışmada elde edilen bulgular incelenen program ile daha önce benzerleri yayınlanan program formatlarının paralellik gösterdiği görülmüştür. Ancak incelenen programın içerik yapısı ve ortaya çıkış savı dikkate alındığında benzer program türlerinden ayrıldığı da saptanmıştır. “Ütopya” diğer yarışmalardan farklı olarak birçok farklı altyapıya sahip bireyin kendini, çevresine ve kendisine kanıtama imkânı sunan ve bunu yaparken yeteneklerini keşfetmelerini de sağlayan bir yapım olmuştur. Her kültürden insanın bir yıla yakın bir süre bir sirkülasyon içerisinde bir arada yaşaması ve bunu bir hangarda 30 kamera ile gözlemlenirken yapması bir sosyolojik deney niteliğinde düşünülebilmektedir. Yarışmacıların bu süre içerisinde geçirdikleri değişim ve gelişim çoğu zaman görülebilir nitelikte olmuştur. Bu bağlamda benzer formatta yayınlanan program türlerinden ayrıldığı gerçeği ortaya çıkmaktadır.

Realite programların, bir taraftan toplumun bir aynası olduğu düşünülmüştür, diğer taraftan ise toplumu yönlendirdiği algısıyla eleştirilmiştir. Bu durum eleştirel gazetelere, makalelere konu olmuş ve her defasında gerçeklik algısı sorgulanmış; mutlaka kurgu olduğu varsayımları yapılmıştır. Türkiye’de hemen hemen her televizyon kanalında benzer yarışmalar görmek mümkündür. Bu yarışmaların temelini oluşturan “Gerçeklik esas alınmıştır” düşüncesini tüm yapımlar için söylemek ve değerlendirmek mümkün değildir.

Televizyon politikaları, Radyo ve Televizyon Üst Kurulu (RTÜK), yapım şirketlerinin çıkarları, reklam verenler gibi konular düşünüldüğünde hiçbir programın ve projenin reyting olgusu düşünülmeden inşa edileceği kanısına varılamaz. Toplumun değer yargıları dikkate alınarak ve bireylerin kişisel hakları göz önünde bulundurulurken her programın bir dinamiği oluşturulmaktadır.

Realite programlarda yaşam; rekabete yönelik, mücadele ve hırsı ön planda tutan, dayanışma olgusunu çıkar ilişkileriyle birleştiren bir gerçeklik içerisinde temsil edilmektedir. Bu yapımlarda gerçeklikle kurgu arasındaki sınırların belirsizleştiği söylenebilir. Çünkü çoğu zaman şartların sağladığı gerçekler ortaya çıkmaktadır. Baudrillard, programlarda gerçekleşmekte olan olayların zaman algısı karmaşı yarattığını ve ekranın sanal bir dünyaya dönüştüğünü ileri sürmektedir. Bu bağlamda realite programların gerçek yaşamdan anlar sunarken diğer taraftan sağlanan sanal ortamla yeni bir gerçeklik yarattığı söylenebilmektedir. Fakat şunu da eklemek gerekir ki bu yapımlar sadece Türkiye’de değil; dünyanın her yerinde konuşulan, tartışılan ve yeni türleriyle sürekli ele alınan bir içeriktir.

Bu kapsamda ele alınan düşünceler ve incelenen program dâhilinde realite programlarında gerçeklik ve kurgusal gerçekliğin iç içe geçtiğini söylemek doğru olacaktır. Dünya’da ve Türkiye’de bu tür üzerine yapılan değerlendirmeler göstermektedir ki bu programlarla birlikte toplumda yer alan bireyler arasında yeni bir dil ve kültür yaratılmakta ve bunun beraberinde yeni kavramlar ortaya çıkmaktadır. Günümüzde gerçekliğe duyulan merakın ne denli arttığı sosyal medya kullanımından ve bu gibi programların izlenme oranlarından görülmektedir. Bu bağlamda gerçeklik beklentisi her geçen gün izleyici tarafından ilgisini sürdürdüğü süreçte televizyon yapımlarının içerisinde uzun yıllar realite programı yer bulacaktır.

Ütopya programı ise tek sezon ile sınırlı kalarak diğer yapımlardan farklı bir içeriğe sahip olduğunu ispatlar niteliktedir. Şöyle ki reyting beklentisi içerisinde proje içinde çok fazla müdahale yapılmadığı ve gerçeklik olgusu ile fazla oynanmadığı için kanal adına istenen reyting ve reklam getirisi sağlayamadığından dolayı bir daha yapımına devam edilmediği düşünülmektedir. Oysaki kanal sistematik olarak aynı tarz programlar üzerinden yayın yapmaktayken bu gibi kapsamlı ve sosyokültürel açıdan örnek yapım olabilecek bir projeye yer vermemesi oldukça üzücüdür.

Bu gibi gerçeklik olgusunun izleyiciye geçtiği programlar yerine ekranda realite iddiası ile yola çıkan programlar, milliyetçilik, fanatizm gibi rekabet duygusu ve cinsellik, toplumsal değerler gibi konuları öne çıkartarak bireyi arka plana atan yapımlar yüksek reyting sağlama çabasıyla izleyiciyle buluşmaktadır. Bu programların düşük maliyetle üretiliyor olmasının dışında katılanın izlenme arzusu seyircinin ise gözetleme iç güdüsü realite programlarının içerik anlamında içi boşaltılıp sadece kaos ve rekabet ortamıyla yayın hayatını sürdürmesine sebep olmaktadır. Son dönemde alınan RTÜK önlemleri gereğince ve şikâyetler doğrultusunda belirli yaptırımlar uygulanmakta olsa da genel algı değişmemektedir.

Realite programlar, yüksek oranda, Türkiye’de yurt dışındaki formatlar ışığında ilerlemektedir. Programlar kendi içleri içinde geçtiği kültüre uyumlu bir şekilde şekillenmektedir. İzleyici de kendi gibi sıradan

insanları ekranda izleme arzusuyla yeni adı altında çıkan her yapıyı ilgiyle karşılamaktadır. İzleyicinin ilgisini ve istediğini Türk kanallarında yayında akışı içerisinde yer alan bütün realite programların yüksek reyting ve reklam gelirlerinden anlamak mümkündür. Bu ilgiyle izlenen yapımların haksız rekabet ve tartışma eğilimli yapısının yerine Türk izleyicisine eğitici ve öğretici bir içerikle, Ütopya programında yer aldığı gibi el becerisi ve ekonomik yaşam örnekleriyle beslenen bir içerik oluşturması topluma sağlanacak katkı açısından televizyon kanalı yöneticileri ve yapımcıları tarafından değerlendirilmelidir.

Yazarlık Katkısı

Bu araştırmanın tamamı tek yazar tarafından gerçekleştirilmiştir.

Etik Kurul Onay Bilgileri

Bu araştırmanın verileri kaynak taramasına dayalı olarak toplanmıştır. Bu sebeple çalışma, etik kurul izni gerektirmemektedir.

KAYNAKÇA

- Aksop, G. (1998). Türkiye’de Reality Show’lar, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (Danışman: Prof. Dr. İ. Erol Mutlu), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Baudrillard, J. (2001). *Tam Ekran*, (Çev. A. Gülmez). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Binark, M. ve Kılıçbay, B. (2004). Türkiye’de Gerçek Televizyonu ve Telegörsel Kimlikler: Biri Bizi Gözetliyor Örneği. *İletişim Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 71-90.
- Elitaş, T. ve Keskin, S. (2019). Türkiye’de Realite Programlar ve Telekimlikler: Medyatik Toplumsallık İncelemesi. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(14), 411-434.
- Ellis, J. (2000). *Seeing Things: Television in the Age of Uncertainty*. London: I. B. Tauris.
- Geçer E. (2018). Türkiye Gerçekliğin Paradoksal Yenilgisi: Televizyon Yarışmalarına Sosyopsikolojik Bir Bakış. *TRT Akademi*, 3(6), 502-518.
- Göker, G. (2015). Tele-Yaşamlar: Gerçeklik ve Kurgu Bağlamında Türkiye’de Realite Programlar. *Global Media Journal TR Edition*, 6(11), 261-282.
- Kaplan, Y. (1992). *Televizyon*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık.
- Kılıçbay B. (2005). Türkiye’de Gerçeklik Televizyonu ve Yeni Televizyon Kültürü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), (Danışman: Prof. Dr. Bülent Çaplı), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldırım S. (2007). Türkiye’de Reality Televizyon Programları ve Söylem Yapılarının Oluşturulması, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Kadriye Leyla Budak), İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yurderi, M. M. (2007). Televizyonda Kadın Programları Türlerarasılık ve Söylem, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (Danışman: Doç. Dr. Dilek Mançer), İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- URL-1: <https://tr.wikipedia.org> adresinden 28.04.2022 tarihinde erişildi.
- URL-2: <https://www.magazinmax.com/> adresinden 28.04.2022 tarihinde erişildi.
- URL-3: www.tv8.com.tr adresinden 28.04.2022 tarihinde erişildi.